

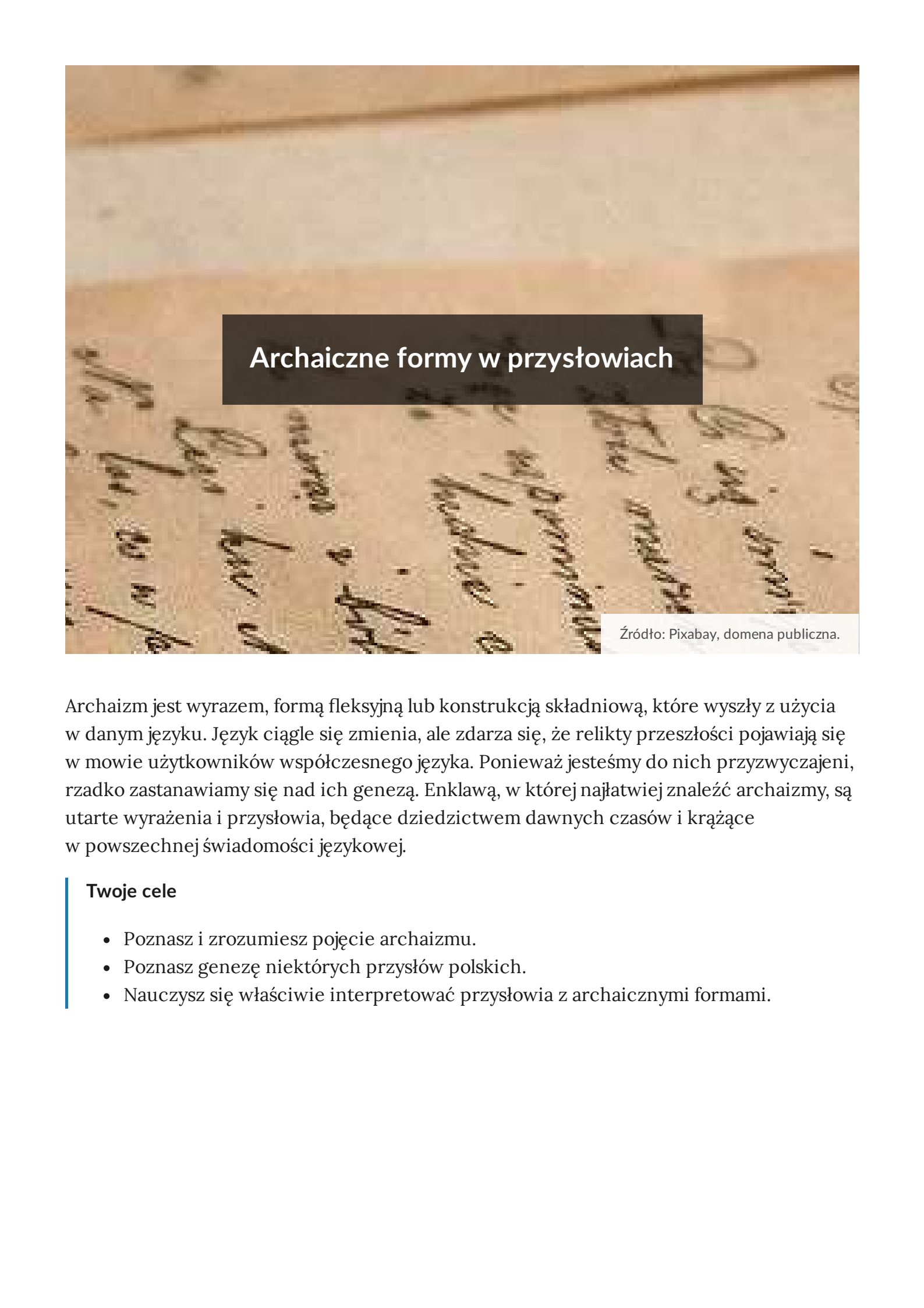
Archaiczne formy w przysłowia

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Film](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Dorota Maciąg, *Historia znanego porzekadła "lepszego rydza niż nic"*, dostępny w internecie: <https://www.muzeum-radom.pl/turystyka/historia-znanego-porzekadla-lepszego-rydz-niz-nic/1886>.
- Źródło: Agnieszka Piel, *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*, Katowice 2016, s. 76–77.

Archaiczne formy w przysłowia

Źródło: Pixabay, domena publiczna.

Archaizm jest wyrazem, formą fleksyjną lub konstrukcją składniową, które wyszły z użycia w danym języku. Język ciągle się zmienia, ale zdarza się, że relikty przeszłości pojawiają się w mowie użytkowników współczesnego języka. Ponieważ jesteśmy do nich przyzwyczajeni, rzadko zastanawiamy się nad ich genezą. Enklawą, w której najłatwiej znaleźć archaizmy, są utarte wyrażenia i przysłowia, będące dziedzictwem dawnych czasów i krążące w powszechnej świadomości językowej.

Twoje cele

- Poznasz i zrozumiesz pojęcie archaizmu.
- Poznasz genezę niektórych przysłów polskich.
- Nauczysz się właściwie interpretować przysłowia z archaicznymi formami.

Przeczytaj

Czym są przysłowia?

Refleksja nad naturą, historią i funkcjami przysłów od zawsze cieszyła się sporym zainteresowaniem. Dziedziny badające przysłowia to **paremiologia** i **frazeologia**. Ludowe porzekadła, chwytliwe dzięki metrum i rymom oraz przekazujące jakąś mądrość lub powszechny fakt, trwają od wieków w niezmiennej postaci i są żywą skamieliną niektórych zanikłych form językowych.

To pole do badań dla historyków języka. Znany czeski teoretyk literatury Jan Mukařovski, zajmujący się analizą tekstu literackiego, określił cechy przysłów:

1. obrazowość
2. normatywność i zdolność do wartościowania
3. ponadjednostkowy zakres obowiązywania
4. uogólniający obraz i skrótowość
5. możliwość użycia w wielu sytuacjach
6. rytmiczność
7. ludowość i tradycyjność.

Przysłowie stanowi całość semantyczną, którą należy interpretować holistycznie (całościowo), nie zaś dodając znaczenia poszczególnych segmentów, np.: *baba z wozu, koniom lżej; jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz; gdyby kózka nie skakała, to by nóżki nie złamała* itp.

Typy archaizmów

Polskie przysłowia przechowują w sobie dawne wyrazy, ich znaczenia, formy odmiany, sposoby budowy czy wymowy. Takie elementy nazywa się **archaizmami**. Na podstawie obszaru języka, do jakiego należy dany archaizm, wyróżnia się kilka ich typów.

Najczęściej występują w przysłowia archaizmy fleksyjne, leksykalne i semantyczne.

Archaizmy fleksyjne

- *Chleb i woda, nie ma głoda.*

Utrzymanie się pierwotnej końcówki dopełniacza *-a* w tym przysłowiu było możliwe dzięki wiążącej sile rymu. Jak wiemy, dziś forma dopełniacza od wyrazu *głód* to *głodu*.

Często błędnie przytaczane przysłowie:

- *Mądrej głowie dość dwie słowie*

zawiera w sobie dawną formę liczby podwójnej od wyrazu *słowo*. Liczba podwójna była dziedzictwem prasłowiańskim i w miarę rozwoju polszczyzny z wolna zanikała. Dziś już mamy jej ślady tylko w niektórych formach i wyrażeniach. *Słowie* przypomina znany nam miejscownik, dlatego wielu użytkowników języka polskiego zastępuje liczebnik *dwie* przyimkiem *po*, z czego powstaje twór *Mądrej głowie dość po słowie*.

Liczba podwójna występuje również w mniej znanym powiedzeniu

- *Trzy gęsi, dwie niewieście uczyniły jarmark w mieście*

tutaj forma *niewieście* również oznacza liczbę podwójną od rzeczownika *niewiasta*. Co łatwe do zauważenia, gdyby chcieć zastąpić archaizm formą współczesną, otrzymalibyśmy przysłowie pozbawione rymu: *Trzy gęsi, dwie niewiasty uczyniły jarmark w mieście*, a przez to trudniejsze do zapamiętania i powielania w języku.

Archaizmy leksykalne

- *Dobry żart tynfa wart*

W tym przysłowiu spotykamy nieobecny we współczesnej żywej polszczyźnie wyraz *tynf*.

Z kolei w powiedzeniu

- *Strachy na Lachy!*

mamy do czynienia z jednej strony z archaizmem fleksyjnym (stara, niemęskoosobowa forma biernika; współcześnie powiedzielibyśmy: *Strachy na Lachów*), z drugiej – z leksykalnym, ponieważ słowo *Lach*, dziś już nieużywane, oznaczało Polaka.

Archaizmy semantyczne (znaczeniowe)

- *Kogo nie boli, temu powoli*

To przysłowie może być dla dzisiejszego użytkownika nie do końca jasne, a to dlatego, że przysłówek *powoli* w dawnej polszczyźnie znaczył „według woli, zgodnie z wolą” (por. *po woli*). To znaczenie uległo zmianie i dziś *powoli* jest antonimem przysłówka *szybko*.

W wyrażeniu

- *Na dwoje babka wróżyła*

słowo *babka* pierwotnie oznaczało wiejską znachorkę. Nie należy więc kojarzyć go z używanym dziś wyrazem *babka*. Podobnie *trącić myszką* nie ma żadnego związku z gryzoniem, ani tym bardziej z urządzeniem komputerowym: *myszką* określało się kiedyś zapach starego wina.

Słownik

przysłowie

utrwalona w tradycji ludowej konstrukcja, wyrażająca ogólną prawdę, często w atrakcyjnej (rymy, rytm) formie

archaizm

wyraz, konstrukcja składniowa bądź sposób wymowy, które wyszły z użycia w danej odmianie języka

frazeologia

dział językoznawstwa (dokładnie: leksykologii) zajmujący się analizą i opisem utrwalonych w języku połączeń wyrazowych

paremiologia

(od grec. *paroimía*) dyscyplina badająca przysłowia i porzekadła z uwzględnieniem ich właściwości folklorowych i literackich.

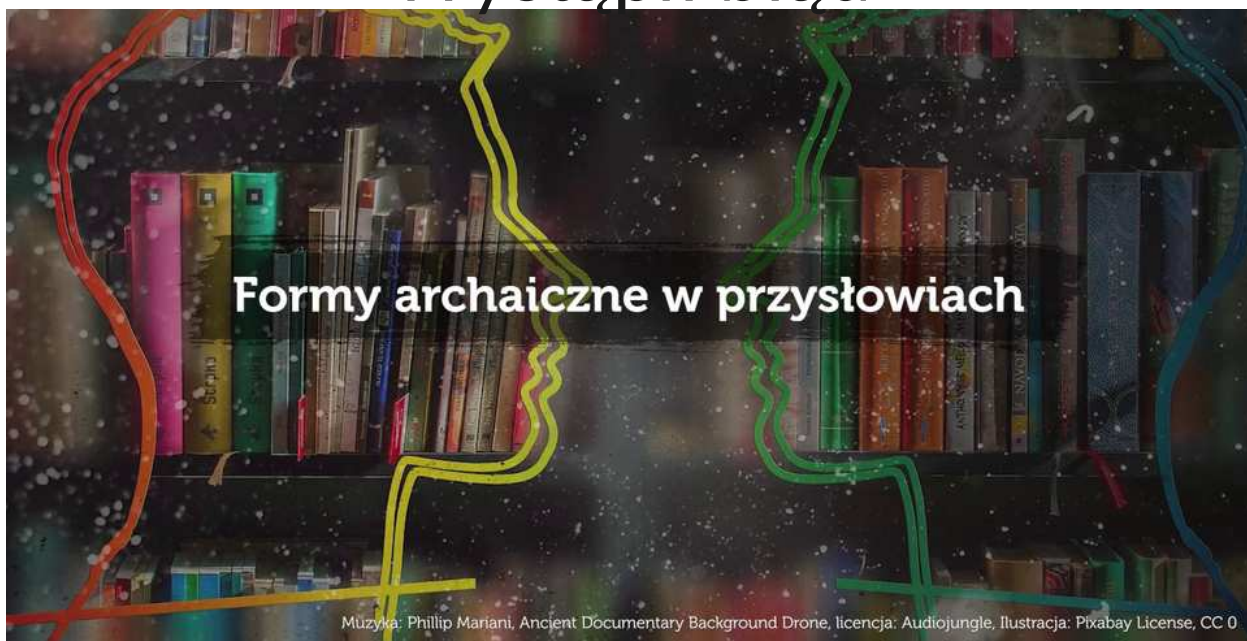
Film

Polecenie 1

Wysłuchaj wykładu prof. Andrzeja Markowskiego na temat przestarzałych form w przysłowiach. Określ warunki, które muszą być spełnione, żeby uznać dane wypowiedzenie za przysłowie. Jakie funkcje pełnią przysłowia?

Wystąpił błąd

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/DOCPR6FEu>

Źródło: Englishsquare.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Film nawiązujący do treści materiału Formy archaiczne w przysłowiach.

Polecenie 2

Wybierz przykład przysłowia z archaizmem i wyjaśnij jego znaczenie oraz opisz przestarzałą formę językową.

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:

Ćwiczenie 1

Wskaż właściwe cechy przysłów.

- archaiczność
- obrazowość
- niepoprawność
- jednostkowy zakres obowiązywania
- szczegółowość
- ponadjednostkowy zakres obowiązywania
- rytmiczność
- nowatorskość

Ćwiczenie 2

Zapisz wyraz, którego dotyczy poniższy fragment pracy językoznawczej.

” Agnieszka Piela

Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem

Historyczne znaczenie wyrazu [...] to 'ładny, urodziwy' [...]. W tym sensie słowo to zostało po raz pierwszy poświadczane w XVI wieku: 'ładny, piękny, kształtny, urodziwy, zgrabny; grzeczny, obyty, przyjemny [...]'. Archaiczny sens omawianego słowa zachowały w polszczyźnie przysłowia: Kto zjada ostatki, ten (jest) piękny i gładki 'żartobliwa zachęta do zjedzenia ostatniej porcji' [...]. Nie wszystkie jednak paremie z tym wyrazem wytrzymały próbę czasu.

Źródło: Agnieszka Piela, *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*, Katowice 2016, s. 76-77.

Ćwiczenie 3

W podanych przysłowiach oznacz kolorem miętowym formy archaiczne

miętowy

1. Jaka marchew, taka nać – taka córka jaka mać.
2. Fora ze dwora.
3. Wet za wet.
4. Przyszła koza do woza.

Ćwiczenie 4

Ćwiczenie 5

Które z podanych przysłów zawierają archaizmy?

- Kto pomierne je i pije, ten zawsze najdłużej żyje.
- Darowanemu koniowi nie zagląda się w zęby.
- Jaki pan, taki kram.
- Pierwej sobie, potem tobie.
- Dla dwóch kogutów za mało miejsca na jednym gnoju.
- Cnota zawżdy na dobre wynidzie.

Ćwiczenie 6

Na podstawie fragmentu nazwij i uzasadnij, jaki rodzaj archaizmu został utrwalony w porzekadle.

” Dorota Maciąg

Historia znanego porzekadła "lepszy rydz niż nic"

Znamy porzekadło „lepszy rydz niż nic”, ale czy na pewno wiemy, o co w nim chodzi? Większość z nas jest przekonana, że nasz przysłowiowy rydz to grzyb o nazwie mleczej rydz (*Lactarius deliciosus*). Jednak bohaterką tego porzekadła jest Inianka siewna (*Inicznik siewny* *Camelina sativa*).

(...) W Europie stała się rośliną uprawną już 3 tysiące lat temu. (...) Nosiła szereg lokalnych nazw: Inicznik, judra, rydz, rydzyk, ryżyk, lennica i inne. Do XIX wieku była to podstawowa uprawna roślina oleista. Ważną jej zaletą było to, że mogła rosnąć i plonować na glebach gorszych rolniczo, gdzie inne rośliny oleiste by nie urosły. (...) Najważniejszym produktem otrzymywanym z nasion Inianki był i jest olej wykorzystywany do celów spożywczych. Tak więc porzekadło „lepszy rydz niż nic” oznaczało również, że w ubogim wiejskim domu, gdzie brakowało tłuszczu zwierzęcego za „omastę” do potraw służył właśnie roślinny olej rydzowy. (...) W polskiej tradycji spożywanie oleju rydzowego nasilało się w okresie postów katolickich (...). W okresie powojennym, kiedy kraj był zniszczony i brakowało żywności, ciężka sytuacja gospodarcza wymusiła szybkie rozwinięcie badań nad roślinami oleistymi. Prace hodowlane i agrotechniczne wykazały większą wydajność rzepaku, co spowodowało powolne zanikanie upraw Inianki. Obecnie roślina ta na nowo wzbudza zainteresowanie rolnictwa i przemysłu. (...)

Źródło: Dorota Maciąg, *Historia znanego porzekadła "lepszy rydz niż nic"*, dostępny w internecie: <https://www.muzeum-radom.pl/turystyka/historia-znanego-porzekadla-lepszy-rydz-niz-nic/1886>.

Ćwiczenie 8

Napisz esej, w którym rozwiniesz i udowodnisz myśl: Echa dawnej Polski w przysłowia.

Dla nauczyciela

Autor: Anna Grabarczyk

Przedmiot: Język polski

Temat: Archaiczne formy w przysłowia

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres podstawowy i rozszerzony

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

I. Kształcenie literackie i kulturowe.

1. Czytanie utworów literackich. Uczeń:

4) rozpoznaje w tekście literackim środki wyrazu artystycznego poznane w szkole podstawowej oraz środki znaczeniowe: oksymoron, peryfrazę, eufonię, hiperbolę; leksykalne, w tym frazeologizmy; składniowe: antytezę, paralelizm, wyliczenie, epiforę, elipsę; wersyfikacyjne, w tym przerzutnię; określa ich funkcje;

II. Kształcenie językowe.

1. Gramatyka języka polskiego. Uczeń:

1) wykorzystuje wiedzę z dziedziny fleksji, słowotwórstwa, frazeologii i składni w analizie i interpretacji tekstów oraz tworzeniu własnych wypowiedzi;

2. Zróżnicowanie języka. Uczeń:

5) zna, rozumie i funkcjonalnie wykorzystuje biblizmy, mitologizmy, sentencje, przysłowia i aforyzmy obecne w polskim dziedzictwie kulturowym;

III. Tworzenie wypowiedzi.

2. Mówienie i pisanie. Uczeń:

4) zgodnie z normami formułuje pytania, odpowiedzi, oceny, redaguje informacje, uzasadnienia, komentarze, głos w dyskusji;

IV. Samokształcenie.

1. rozwija umiejętność pracy samodzielnej między innymi przez przygotowanie różnorodnych form prezentacji własnego stanowiska;

9. wykorzystuje multimedialne źródła informacji oraz dokonuje ich krytycznej oceny;

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

II. Kształcenie językowe.

2. Zróżnicowanie języka. Uczeń: spełnia wymagania określone dla zakresu podstawowego, a ponadto:

5) określa właściwości języka jako nośnika i przekaźnika treści kulturowych;

3. Komunikacja językowa i kultura języka. Uczeń: spełnia wymagania określone dla zakresu podstawowego, a ponadto:

4) określa rolę języka w budowaniu obrazu świata.

Teksty polecane do samokształcenia

1) Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów, red. Jerzy Bralczyk;

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji.

Cele operacyjne. Uczeń:

- określa warunki, które muszą być spełnione, żeby uznać dane wypowiedzenie za przysłowie;
- wymienia przykłady archaizmów;
- wyjaśnia znaczenie wybranych archaizmów;
- tworzy schemat zawierający informacje na temat archaicznych form w przysłowiach.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- schemat.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. Nauczyciel loguje się na platformie i udostępnia uczniom e-materiał „Archaiczne formy w przysłowiach”. Prosi uczestników zajęć o zapoznanie się z wykładem prof. Andrzeja Markowskiego na temat przestarzałych form w przysłowiach. Poleca także wykonanie zadania 1 towarzyszącego filmowi (określa warunki, które muszą być spełnione, żeby uznać dane wypowiedzenie za przysłowie).

Faza wprowadzająca:

1. Nauczyciel wyświetla na tablicy temat lekcji oraz cele zajęć, omawiając lub ustalając razem z uczniami kryteria sukcesu.
2. Krótka rozmowa wprowadzająca w temat lekcji: nauczyciel pyta, czym jest archaizm, czy uczniowie pamiętają jego definicję. Prosi również o podanie przykładów archaizmów.

Faza realizacyjna:

1. Uczniowie przystępują do cichego czytania tekstu e-materiału. Indywidualnie zapoznają się z treścią w sekcji „Wprowadzenie” i „Przeczytaj”. Po lekturze odpowiadają na poniższe pytania.
  - Czym jest przysłowie?
  - Jakie znasz typy archaizmów?
  - Jakie przykłady poszczególnych typów archaizmów możesz wskazać?
2. **Praca z multimedium.** Nauczyciel wyświetla na tablicy interaktywnej polecenie 2 z sekcji „Film” i prosi uczniów, by wykonali je w parach. Uczestnicy zajęć słuchają wykładu prof. Markowskiego na temat przestarzałych form w przysłowiach. Wybierają przykład przysłowia z archaizmem i wyjaśniają jego znaczenie oraz opisują przestarzałą formę językową. Na zakończenie pracy z tą sekcją następuje wspólne omówienie obu poleceń ze wskazaniem mocnych i słabych stron propozycji odpowiedzi.
3. Nauczyciel dzieli klasę na 4-osobowe grupy. Każdy zespół otrzymuje zestaw słów. Zadaniem grup jest wskazanie wśród podanych wyrazów tych, które są archaizmami. Przykłady zestawów wyrazów do wykorzystania w pracy zespołów:
  - A: kmieć, omasta, ajuści, nostryfikacja, azali, żem;
  - B: smrek, azali, świekra, desygnować, zyszczy, kajet;
  - C: inkaust, azali, surdut, tynf, powała, prażucha;
  - D: absolutorium, mospan, sumnienie, inszy, żętyca, prolongata.
4. Uczniowie, w parach, wykonują wybrane przez nauczyciela ćwiczenia. Warto wykonać wszystkie zadania z sekcji „Sprawdź się”, jeśli starczy czasu. Nauczyciel weryfikuje poprawność wykonania zadań.

Faza podsumowująca:

1. Na zakończenie lekcji nauczyciel prosi uczniów o stworzenie schematu wraz z przykładami jako podsumowanie omawianych zagadnień. Wybrani lub chętni uczniowie wypisują swoje propozycje na tablicy. W ramach podsumowania wszyscy uczestnicy lekcji biorą udział w omówieniu zgromadzonych zapisów.

Praca domowa:

1. Podsumowaniem pracy na lekcji będzie napisanie eseju: Echa dawnej Polski w przysłowiach. Nauczyciel zadając tę pracę, powinien przypomnieć cechy eseju jako formy literackiej.

Materiały pomocnicze

- Maria Borejszo, *O archaizmach leksykalnych i semantycznych w stałych związkach wyrazowych współczesnej polszczyzny* (na materiale Słownika języka polskiego pod redakcją Mieczysława Szymczaka), :Poradnik Językowy” 6/1985, s. 341–349.
- Marian Kucała, *Fora ze dwora. Archaizmy fleksyjne w rymach*, w: „Studia Linguistica” I, 2002, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis”, folia 6, s. 181–191.
- Agnieszka Pielą, *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016.
- Elżbieta Sobol, Jerzy Bralczyk, *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021.

Wskazówki metodyczne

- Materiał z sekcji multimedialnej może stanowić podsumowanie zajęć.